

ปัญหากฎหมายการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนให้เกิดความเข้มแข็งและยั่งยืน¹

ศยามล บรรจง²

จากการศึกษาปัญหากฎหมายการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนให้เกิดความเข้มแข็งและยั่งยืน มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมา แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน ตลอดจนมาตรการทางกฎหมายที่เกี่ยวกับการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนของประเทศไทยและต่างประเทศ ซึ่งทำให้ผู้ศึกษาได้รับความรู้ความเข้าใจว่าพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน พ.ศ. 2548 (และที่แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2562) เป็นกฎหมายที่มีความสำคัญต่อการส่งเสริมระบบเศรษฐกิจของชุมชนซึ่งเป็นเศรษฐกิจฐานรากของประเทศไทยให้มีความเข้มแข็งและยั่งยืน ตามแนวคิดพื้นฐานการส่งเสริมและพัฒนาวิสาหกิจชุมชนให้เป็นไปอย่างมีเอกภาพและมีประสิทธิภาพ โดยอาศัยความรู้ ทรัพยากรและภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อสร้างรายได้ ก่อให้เกิดระบบเศรษฐกิจชุมชนอย่างเข้มแข็ง ซึ่งเป็นพื้นฐานของการพัฒนาเศรษฐกิจพอเพียง วิสาหกิจชุมชนจึงมีแนวคิดแบบปรัชญาการพึ่งพาตนเองที่ตระหนักถึงความพอเพียง โดยมีเป้าหมายหลักคือการพึ่งพาตนเองและมีกระบวนการเรียนรู้เป็นหัวใจที่สำคัญ

จากการศึกษาพบว่าในปี พ.ศ. 2566 ประเทศไทยมีวิสาหกิจชุมชนที่จัดตั้งขึ้นใหม่เป็นจำนวนมาก ทั้งสิ้นจำนวน 83,780 แห่ง และมีสมาชิก จำนวน 1,468,415 ราย เมื่อพิจารณาจากการจัดตั้งวิสาหกิจชุมชน ตั้งแต่เริ่มต้นปี พ.ศ. 2548 มีวิสาหกิจชุมชน จำนวน 308 แห่ง และมีสมาชิกจำนวน 6,414 ปัจจุบันมีวิสาหกิจชุมชนเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก ทว่าหากการดำเนินการของวิสาหกิจชุมชนทุกแห่ง มีความพร้อมและความเข้มแข็ง มีศักยภาพในการเป็นผู้ดำเนินการพร้อมที่จะแข่งขันทางการค้าย่อมจะเกิดผลที่ดีในทางเศรษฐกิจของชุมชนและระดับประเทศ อย่างไรก็ตามพบว่าวิสาหกิจชุมชนยังคงมีปัญหาทางกฎหมายอยู่หลายประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง วิสาหกิจชุมชนที่ดำเนินการจัดตั้งใหม่มีเพิ่มขึ้นจำนวนมาก เมื่อดำเนินการประเมินศักยภาพในช่วงต้นปี พ.ศ. 2566 พบว่า มีวิสาหกิจชุมชน ระดับดี จำนวน 20,954 แห่ง คิดเป็น 25.01 เปอร์เซ็นต์ ระดับปานกลาง จำนวน 50,612 แห่ง คิดเป็น 60.41 เปอร์เซ็นต์ และระดับปรับปรุง จำนวน 12,214 แห่ง คิดเป็น 14.57 เปอร์เซ็นต์ จากทั้งสิ้นจำนวน 83,780 แห่ง จะเห็นได้ว่า วิสาหกิจชุมชนส่วนใหญ่มีผลการประเมินศักยภาพอยู่ในระดับปานกลาง และปรับปรุง คิดเป็น 74.98 เปอร์เซ็นต์ ซึ่งมีเพียงแค่ 25.01 เปอร์เซ็นต์ เท่านั้น ที่วิสาหกิจชุมชนอยู่ในระดับดี จะเห็นได้

¹บทความนี้เรียบเรียงจากการค้นคว้าอิสระ เรื่อง ปัญหากฎหมายการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนให้เกิดความเข้มแข็งและยั่งยืน โดยมีอาจารย์ที่ปรึกษา คือ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.มนทิชา ภักดีคง และคณะกรรมการสอบ คือ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.คนพร จิตต์จูงเกียรติ และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชนกพร สุมนะเศรษฐกุล

²นักศึกษาปริญญาโท หลักสูตรนิติศาสตรมหาบัณฑิต (ส่วนภูมิภาค) คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

ว่าวิสาหกิจชุมชนยังขาดศักยภาพในการบริหารจัดการกิจการและไม่มีความพร้อมต่อการแข่งขันทางการค้าในระดับที่สูงขึ้น

ด้วยเหตุนี้จากข้อเท็จจริงและปัญหาดังกล่าวข้างต้น จึงมีประเด็นปัญหาทางกฎหมายที่ควรค่าแก่การศึกษาหลายประการ ดังต่อไปนี้

ประเด็นปัญหาแรก คือ การกำหนดระยะเวลาการเพิกถอนรายชื่อทะเบียนวิสาหกิจชุมชน เมื่อคณะบุคคลได้ร่วมกันจัดตั้งเป็นวิสาหกิจชุมชน ทั้งในรูปแบบไม่เป็นนิติบุคคลและที่จดทะเบียนเป็นนิติบุคคล ตามพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนปี พ.ศ. 2548 (และที่แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2562) แล้ว จากการที่มาตรา 8 วรรคแรก ได้กำหนดให้ วิสาหกิจชุมชนทุกแห่ง เมื่อถึงสิ้นปีปฏิทินภายในระยะเวลา 30 วัน วิสาหกิจชุมชนที่ประสงค์จะดำเนินการต่อไป จะต้องยื่นเอกสารการต่อทะเบียนวิสาหกิจชุมชนที่สำนักงานเกษตรอำเภอในพื้นที่ที่จัดตั้งวิสาหกิจชุมชน และมาตรา 8 วรรคสอง ที่กำหนดว่า หากวิสาหกิจชุมชนใดไม่แจ้งความประสงค์ในการต่อทะเบียนเพื่อดำเนินกิจการต่อไปเป็นเวลา 2 ปีติดต่อกัน ให้นายทะเบียนทำหนังสือแจ้งเตือนไปยังวิสาหกิจชุมชนให้ทราบ โดยแจ้งภายในระยะเวลาไม่น้อยกว่า 15 วันนับแต่เวลาที่กำหนด เมื่อพ้นกำหนดเวลาดังกล่าว หากวิสาหกิจชุมชนใดไม่มาแจ้งการต่อทะเบียนวิสาหกิจชุมชนเพื่อดำเนินกิจการ ให้นายทะเบียนดำเนินการเพิกถอนรายชื่อวิสาหกิจชุมชนออกจากทะเบียน และตามระเบียบคณะกรรมการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนว่าด้วยการรับจดทะเบียนและการเพิกถอนทะเบียนวิสาหกิจชุมชน พ.ศ. 2548 ข้อ 19 ที่กำหนดไว้เช่นเดียวกัน จึงทำให้เกิดปัญหาการกำหนดระยะเวลาการเพิกถอนรายชื่อทะเบียนวิสาหกิจชุมชน กล่าวคือ เมื่อวิสาหกิจชุมชนใดที่ถูกเพิกถอนชื่อออกจากทะเบียนไปแล้วนั้น กรณีภายในกำหนดระยะเวลา 30 วัน นับแต่วันสิ้นปีปฏิทินไม่มาดำเนินการต่อทะเบียนภายใน 2 ปีติดต่อกัน หากวิสาหกิจชุมชนประสงค์ที่จะดำเนินการต่อไป คณะบุคคลย่อมต้องดำเนินการเข้าสู่ขั้นตอนการขอจดทะเบียนจัดตั้งเป็นวิสาหกิจชุมชนขึ้นใหม่ ทั้งนี้ไม่สามารถใช้ฐานข้อมูลเดิมของวิสาหกิจชุมชนที่เคยจัดตั้งไว้ได้ และตามพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน พ.ศ. 2548 (และที่แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2562) ไม่ได้มีการกำหนดเงื่อนไข เรื่องดำเนินการขอจัดตั้งขึ้นใหม่ของวิสาหกิจชุมชนเดิมที่ถูกเพิกถอนชื่อออกจากทะเบียนไปแล้ว ผู้ศึกษาเห็นว่า ย่อมเป็นการจำกัดระยะเวลาดำเนินกิจการของวิสาหกิจชุมชน เป็นการเพิ่มภาระ ขั้นตอนการดำเนินงานที่ซ้ำซ้อน และก่อให้เกิดการเสียโอกาสของคณะบุคคลในการดำเนินการของวิสาหกิจชุมชนที่ควรจะได้รับในช่วงเวลาที่มีการส่งเสริมและสนับสนุนในขณะนั้นหรือไม่ ซึ่งเป็นการไม่สอดคล้องตามเจตนารมณ์ของพระราชบัญญัตินี้ดังกล่าว

ประเด็นปัญหาที่สอง คือ การเข้าเป็นสมาชิกของวิสาหกิจชุมชน ตามประกาศคณะกรรมการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน เรื่อง คุณสมบัติหลักเกณฑ์และการต่อทะเบียนของวิสาหกิจชุมชน พ.ศ. 2560 ข้อ 4 ที่กำหนดให้ การเข้าเป็นสมาชิกของวิสาหกิจชุมชนไม่มีการกำหนดเงื่อนไขในการเข้าเป็นสมาชิกของวิสาหกิจชุมชนเอาไว้ นั้น กล่าวคือ สมาชิก 1 คน สามารถที่จะดำเนินการขอจดทะเบียนจัดตั้งเป็นวิสาหกิจชุมชนได้มากกว่า 1 แห่ง ทำ

ให้มีการรวมกลุ่มคณะบุคคลเพื่อขอจัดตั้งเป็นวิสาหกิจชุมชนทำได้โดยง่ายจนเกินไปหรือไม่ ส่งผลให้เกิดจำนวนวิสาหกิจชุมชนเพิ่มขึ้น ทั้งในระดับพื้นที่ หมู่บ้าน ตำบล อำเภอ และจังหวัด ที่ไม่มีความเข้มแข็ง เกิดความซ้ำซ้อนของสมาชิกในกลุ่มวิสาหกิจชุมชน เจตนาเพื่อขอรับการสนับสนุน โครงการตามนโยบายของหน่วยงานภาครัฐ ซึ่งกรณีดังกล่าวไม่มีบทบัญญัติตามพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน พ.ศ. 2548 (และที่แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2562) กำหนดไว้ให้ชัดเจน โดยเฉพาะตามมาตรา 7 เกี่ยวกับรายการจดทะเบียนวิสาหกิจชุมชน ไม่มีปรากฏการกำหนดเงื่อนไขสำหรับเข้าเป็นสมาชิกวิสาหกิจชุมชนของบุคคลเอาไว้เช่นเดียวกัน

ประเด็นปัญหาที่สาม คือ การกำหนดหลักเกณฑ์ในการประกอบกิจการวิสาหกิจชุมชน ตามบทบัญญัติของกฎหมายในการกำหนดหลักเกณฑ์สำหรับการประกอบกิจการวิสาหกิจชุมชน ตามพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน พ.ศ. 2548 มาตรา 7 (4) และประกาศคณะกรรมการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน เรื่อง คุณสมบัติหลักเกณฑ์ และการจดทะเบียนของวิสาหกิจชุมชน พ.ศ. 2560 ข้อ 4 นั้น ยังไม่มีความชัดเจนเพียงพอในการให้คณะบุคคลของจดทะเบียนจัดตั้งเป็นวิสาหกิจชุมชน กล่าวคือ เมื่อกลุ่มคณะบุคคลที่สนใจจะจดทะเบียนจัดตั้งเป็นวิสาหกิจชุมชน ได้กำหนดว่า วิสาหกิจชุมชนจะต้องเป็นกิจการที่ดำเนินการหรือประสงค์ที่จะดำเนินการร่วมกัน นั้น สามารถดำเนินการขอจดทะเบียนจัดตั้งได้ จากกรณีดังกล่าวทำให้เกิดกลุ่มคณะบุคคลที่ยังไม่ได้มีการประกอบกิจการหรือไม่ประสงค์ประกอบกิจการเป็นวิสาหกิจชุมชนอย่างแท้จริง ใช้ช่องว่างตรงนี้โดยการแจ้งว่ามีความประสงค์ที่จะดำเนินการจัดตั้งเป็นวิสาหกิจชุมชน มาดำเนินการขอจดทะเบียน เพียงเพื่อต้องการได้รับสนับสนุนงบประมาณโครงการจากหน่วยงานภาครัฐ และได้นำงบประมาณดังกล่าวไปใช้ผิดวัตถุประสงค์ ซึ่งหน่วยงานผู้รับจดทะเบียนไม่สามารถตรวจสอบหรือทราบได้เลยว่า คณะบุคคลดังกล่าวได้มีการดำเนินการอย่างแท้จริงหรือไม่ จึงทำให้เกิดปัญหาการกำหนดหลักเกณฑ์ในการประกอบกิจการวิสาหกิจชุมชน ส่งผลให้วิสาหกิจชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่มีจำนวนมาก ไม่ได้มีการประกอบกิจการอย่างแท้จริง อีกทั้งก่อให้เกิดภาระของระบบทะเบียนวิสาหกิจชุมชนที่ต้องดำเนินการจดทะเบียน ยกเลิก หรือเพิกถอนทะเบียนวิสาหกิจชุมชนในภายหลัง วิสาหกิจชุมชนจึงไม่เกิดความเข้มแข็ง มั่นคงและยั่งยืน ตามวัตถุประสงค์ของพระราชบัญญัติฉบับนี้

จากการศึกษากฎหมายพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน พ.ศ. 2548 (และที่แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2562) ผู้ศึกษาเห็นว่า มาตรการทางกฎหมายยังมีความไม่ชัดเจนและเหมาะสม จึงขอเสนอแนะแนวทางเพื่อการแก้ไขและปรับปรุงบทบัญญัติของกฎหมายที่เกี่ยวข้อง ดังต่อไปนี้

1. ปัญหาการกำหนดระยะเวลาการเพิกถอนรายชื่อทะเบียนวิสาหกิจชุมชน

ควรยกเลิก มาตรา 8 แห่งพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนปี พ.ศ. 2548 (และที่แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2562) และข้อ 19 แห่งระเบียบคณะกรรมการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนว่าด้วยการรับจดทะเบียนและการเพิกถอนทะเบียนวิสาหกิจชุมชน พ.ศ. 2548

ควรแก้ไขเพิ่มเติม ดังนี้

มาตรา 8/1 บัญญัติว่า “หากนายทะเบียนเห็นว่าวิสาหกิจชุมชนใดไม่ได้ประกอบกิจการหรือหยุดดำเนินการแล้ว เมื่อนายทะเบียนได้ทำการพิจารณาและมีมูลเหตุอันเชื่อได้ว่าวิสาหกิจชุมชนไม่ได้ประกอบกิจการหรือหยุดดำเนินการให้นายทะเบียนมีหนังสือเตือนไปยังวิสาหกิจชุมชน เพื่อทำการสอบถามว่าวิสาหกิจชุมชนดังกล่าวยังประกอบกิจการอยู่หรือไม่ และหากปรากฏว่าไม่ได้รับการแจ้งคำตอบจากวิสาหกิจชุมชนดังกล่าวภายใน 30 วัน นับแต่วันที่ส่งหนังสือเตือนให้นายทะเบียนดำเนินการปิดประกาศ ณ สำนักงานรับจดทะเบียนและทำการจัดซื้อวิสาหกิจชุมชนนั้นออกจากระบบทะเบียน

หากเป็นกรณีที่นายทะเบียนได้รับคำตอบว่าไม่ได้ประกอบกิจการหรือหยุดกิจการแล้วให้นายทะเบียนดำเนินการปิดประกาศ การเพิกถอนรายชื่อวิสาหกิจชุมชน ณ สำนักงานรับจดทะเบียนและส่งหนังสือแจ้งการเพิกถอนรายชื่อไปยังวิสาหกิจชุมชนดังกล่าว เมื่อพ้นกำหนดเวลา 90 วันนับแต่วันที่ส่งหนังสือแจ้งให้จัดซื้อวิสาหกิจชุมชนนั้นออกจากระบบทะเบียน

ทั้งนี้เมื่อจัดซื้อออกจากทะเบียนแล้ว ปรากฏว่าวิสาหกิจชุมชนรู้สึกเสียหายและไม่ได้รับความเป็นธรรม เพราะถูกจัดซื้อออกจากระบบทะเบียน ให้ยื่นคำร้องอุทธรณ์ต่อคณะกรรมการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน จังหวัดหรือกรุงเทพมหานคร ซึ่งคำวินิจฉัยถือเป็นที่สุด หากคณะกรรมการพิจารณาแล้วพบว่า วิสาหกิจชุมชนดังกล่าวยังประกอบกิจการอยู่ ให้มีคำสั่งไม่เพิกถอนทะเบียน และจัดซื้อวิสาหกิจชุมชนกลับคืนสู่ทะเบียนก็ได้ ให้ถือว่าวิสาหกิจชุมชนนั้นยังคงอยู่ตลอดเสมือนกับฐานะดังเช่น ไม่เคยถูกจัดซื้อออกจากระบบทะเบียนเลย แต่ทั้งนี้ ห้ามมิให้ร้องขอเมื่อพ้นกำหนด 10 ปี นับแต่วันที่นายทะเบียนจัดซื้อวิสาหกิจชุมชนออกจากระบบทะเบียน”

2. ปัญหาเกี่ยวกับการเข้าเป็นสมาชิกของวิสาหกิจชุมชน

พระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนปี พ.ศ. 2548 (และที่แก้ไขเพิ่มเติมพ.ศ. 2562)

ควรแก้ไขเพิ่มเติม ดังนี้

“มาตรา 7/1 บัญญัติว่า การจดทะเบียนวิสาหกิจชุมชน จะต้องประกอบด้วยบุคคล 1 คน สามารถเข้าเป็นสมาชิกวิสาหกิจชุมชนตามประเภทของกลุ่มกิจการ การผลิตสินค้าหรือการบริการ ได้อย่างละ 1 ประเภทกิจการ โดยสมาชิกต้องไม่อยู่ในครอบครัวเดียวกันและไม่มีรายชื่อปรากฏในทะเบียนบ้านเดียวกัน”

ประกาศคณะกรรมการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน เรื่อง คุณสมบัติ หลักเกณฑ์ และการต่อทะเบียนของวิสาหกิจชุมชน ดังนี้

ควรแก้ไขเพิ่มเติม ดังนี้

ข้อ 4 กำหนดว่า วิสาหกิจชุมชนจะต้องเป็นกิจการที่ดำเนินการ หรือประสงค์ที่จะดำเนินการร่วมกันของกลุ่มบุคคลในพื้นที่ซึ่งเป็นที่ตั้งของวิสาหกิจชุมชน และหรือ รวมถึงพื้นที่ข้างเคียงที่มีอาณาเขตติดต่อกับพื้นที่ซึ่งเป็นที่ตั้งของวิสาหกิจชุมชนด้วย ซึ่งอาจอยู่ภายในตำบล อำเภอ จังหวัดเดียวกันหรือไม่ก็ได้ โดยสมาชิกของ

วิสาหกิจชุมชนมีวิถีชีวิตร่วมกันและสามารถดำเนินการร่วมกันได้ อาจเป็นนิติบุคคลหรือไม่เป็นนิติบุคคลก็ได้ จะต้องประกอบด้วยสมาชิกที่อยู่ร่วมกันในชุมชนไม่น้อยกว่า 7 คน “ซึ่งบุคคล 1 คน สามารถเข้าเป็นสมาชิกวิสาหกิจชุมชนตามประเภทของกลุ่มกิจการ การผลิตสินค้า หรือการบริการ ได้อย่างละ 1 ประเภทกิจการ” โดยต้องไม่อยู่ในครอบครัวเดียวกันและไม่มีรายชื่อปรากฏในทะเบียนบ้านเดียวกัน

3. ปัญหาการกำหนดหลักเกณฑ์ในการประกอบกิจการวิสาหกิจชุมชน

พระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนปี พ.ศ. 2548 (และที่แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2562)

ควรแก้ไขเพิ่มเติม ดังนี้

มาตรา 7 บัญญัติว่า การจดทะเบียนวิสาหกิจชุมชนอย่างน้อย ต้องมีรายการ ดังต่อไปนี้

“(4) กิจการที่วิสาหกิจชุมชนดำเนินการในการผลิตสินค้า การบริการ และจะต้องเป็นกิจการที่ผ่านการพิจารณาจากนายทะเบียนวิสาหกิจชุมชนให้จดทะเบียนได้ เมื่อนายทะเบียนได้ลงพื้นที่พิจารณาและตรวจสอบแล้ว พบว่ามีกิจการที่กำลังดำเนินการของคณะบุคคล ที่ประสงค์จะรวมกันของจดทะเบียนจัดตั้งเป็นวิสาหกิจชุมชน”

ประกาศคณะกรรมการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน เรื่อง คุณสมบัติ หลักเกณฑ์ และการต่อทะเบียนของวิสาหกิจชุมชน

ควรแก้ไขเพิ่มเติม ดังนี้

ข้อ 4 กำหนดว่า วิสาหกิจชุมชนจะต้องเป็นกิจการที่ดำเนินการร่วมกันของกลุ่มบุคคลในพื้นที่ซึ่งเป็นที่ตั้งของวิสาหกิจชุมชน ให้ยกเลิก “หรือประสงค์ที่จะดำเนินการร่วมกัน” ออก

เอกสารอ้างอิง

กนกพร นิมพลี. รูปแบบการจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านหัตถกรรมเครื่องจักสาน :

กรณีศึกษาวิสาหกิจชุมชน จังหวัดนครราชสีมา. วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาพัฒนาสังคมและการจัดการสิ่งแวดล้อม, สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, 2550.

กรมส่งเสริมการเกษตร. ระบบสารสนเทศวิสาหกิจชุมชน กองส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนกรมส่งเสริม

การเกษตร [Online]. Available URL: <https://smce.doae.go.th/>. 2566 (มีนาคม 29).

กองยุทธศาสตร์การพัฒนาความเสมอภาคและความเท่าเทียมทางสังคม สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. 9 อย่าง สู้ความยั่งยืน วิสาหกิจชุมชน. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สตูดิโอ เฮลทิว จำกัด (สำนักงานใหญ่), 2562.

จิระนุช ชาญณรงค์กุล และคณะ. คู่มือการประเมินศักยภาพวิสาหกิจชุมชน. ม.ป.ท, 2555.

ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ. **ธุรกิจชุมชน: เส้นทางที่เป็นไปได้**. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2542.

ดวงเดือน สมวัฒน์ศักดิ์. **วิสาหกิจชุมชน**. ชัยนาท: กรมส่งเสริมการเกษตร, 2547.

มงคล อธิกุลวงศ์ และคณะ. **คู่มือการดำเนินงานกิจการวิสาหกิจชุมชน**. ม.ป.ท, 2562.

วชิรา ไผ่เจริญมงคล และจิราพร เชียงชนะ. **รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาปัจจัยแวดล้อมที่สนับสนุนการพัฒนาของวิสาหกิจชุมชน**. กรุงเทพมหานคร: กอง ส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน กรมส่งเสริมการเกษตร, 2565.

สิริดา อุปันันท์ และคณะ. **คู่มือนักส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์นิวธรรมดาการพิมพ์ (ประเทศไทย) จำกัด, 2562.

สุวรรณา สายรวมญาติและศุภรัช ศรีวิวัฒน์. **รายงานวิจัย เรื่อง แนวทางปรับปรุงกฎระเบียบและมาตรการทางกฎหมายเพื่อส่งเสริมการดำเนินงานของสหกรณ์การเกษตรในการขับเคลื่อนอุตสาหกรรมโคเนื้อในประเทศไทย**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2566.

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. **เศรษฐกิจพอเพียง ร่วมเรียนรู้ สานขยายผล**. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, 2549.

เสรี พงศ์พิศ, **คู่มือการทำวิสาหกิจชุมชน**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลังปัญญา, 2552.

เสรี พงศ์พิศ. **ฐานคิดจากแผนแม่บทวิสาหกิจชุมชน**. กรุงเทพมหานคร: เจริญวิทย์การพิมพ์, 2548.

เสรี พงศ์พิศ, “วิสาหกิจชุมชน ทิศทางใหม่ของการพัฒนา”, ใน **วิสาหกิจชุมชน แผนแม่บท แนวคิดแนวทางตัวอย่างพระราชบัญญัติ**, หน้า 33. กรุงเทพมหานคร: ภูมิปัญญาไท, 2544.

เสรี พงศ์พิศ, วิจิต นันทสุวรรณ และจำนงค์ แรกพินิจ, “(ร่าง) พรบ.ส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน”, ใน **วิสาหกิจชุมชน แผนแม่บท แนวคิดแนวทาง ตัวอย่าง**

Ana María Peredo and James J. Chrisman, Conceptual foundations: community-based enterprise and community development in **Entrepreneurial neighbourhoods: Towards an Understanding of the Economies of Neighbourhoods and Communities**. p 160-166.UK: Edward Elgar Publishing Limited, 2017.

Department for Business, Energy & Industrial Strategy. **Office of the Regulator of Community Interest Companies: Information and guidance notes Chapter 1: Introduction** [Online]. Available URL: <https://www.gov.uk/government/publications/community-interest-companies-how-to-form-a-cic>. 2566 (May 12).

International Cooperative Alliance Asia and Pacific. **COOPERATIVES IN JAPAN** [Online].

Available URL: <https://icaap.coop/ICANew/President/assets/Cooperatives%20in%20Japan-Country%20Brochure.pdf>. 2566 (May 3).

Soviana Soviana. Cooperative, Social Enterprise, and Community-Based Enterprise: Competing, Substituting, or Complementing?. **Management and Organizational Studies** 2, 58 (March 2015): 7-9.

Stela Valchovska **Community-based rural enterprise in the UK – model development and success factors**. UK: University of Nottingham Horizon Digital Economy Research, n.d.